

LUTHER OCH REFORMATIONEN

I. Reformationen är ett outtömligt ämne. Det är outtömligt, främst därför att det finns så olika sätt att närma sig ämnet. Det gäller inte bara de teologiska aspekterna, utan inte minst det historiska perspektivet.

Jag har ifråga om reformationens bakgrund valt att använda en förklaringsmodell som jag till stor del har lånat från Carl-Erik Sahlberg. I hans modell har jag bara infogat en ytterligare punkt, den som gäller boktryckarkonsten.

Åtta faktorer bakom Luther och reformationen

1. *Nationalismen (idealet "ett folk – en stat")*. Tanken att gränserna mellan självständiga, suveräna stater skulle dras mellan folk, språk och kultur, var under antiken och långt fram i medeltiden fullständigt främmande. I det gamla romarriket fanns ett myller av olika folk, språk, kulturer och religioner. De levde sida vid sida utan den avlägsnaste tanke på att grunda egna stater. Likadant var det under det följande Tysk-romerska rikets tid. Folk, språk och kulturer levde sida vid sida inom samma vidsträckta imperium, med lokala furstar som närmaste överordnade och med kejsaren som högsta världsliga överhuvud. Men mot slutet av medeltiden vaknade nationalkänslan och med den föddes också tanken, att folken, nationerna, skulle kunna göra sig självständiga och bilda egna stater. Det var en idé som skulle leva vidare under de följande århundradena och inte få sitt fulla genomslag förrän genom de nationella frihetsrörelsernas genombrott under 1800-talet och början av 1900-talet. Men när tanken för första gången väcktes, vid tiden för reformationens början, sammanföll den med reformationens tankar om de lokala kyrkornas självständighet.
2. *Konciliarismen*. Under medeltiden framträdde inom den katolska kyrkan två sätt att se på hur kyrkan skulle styras. Enligt det ena synsättet låg kyrkans ledning exklusivt hos påven och påveämbetet. Den riktningen dominerade i Italien och i länderna söder om Alperna. I Europa norr om Alperna växte det fram en riktning som menade, att kyrkans angelägenheter ifråga om lära och ordning skulle beslutas gemensamt vid kyrkomöten, *koncilier*, där alla deltagare hade lika rösträtt. Det var ett synsätt som kom att omfattas av reformatorerna, men frågan om konciliarism kontra centralt påvestyre levde kvar inom den katolska kyrkan ända fram till 1870, då den vid det Första Vatikankonciliet avgjordes till det centrala påvestyrets fördel (genom proklamationen av dogmen om påvens läromässiga ofelbarhet).
3. *Kyrkliga reformrörelser*. Redan före reformationen fanns inom kyrkan rörelser som ville genomföra olika slags reformer. Den starkaste av dessa, *reformkatolicismen*, präglades av den kraft som är nästa faktor bakom Luther och reformationen, nämligen
4. *Humanismen*. Detta var en intellektuell rörelse, som ville främja ett intensifierat och återupptaget studium av den klassiska antika litteraturen och filosofin och av klassiskt latin, klassisk grekiska och hebreiska. Humanismens paroll var *ad fontes, tillbaka till källorna*. Detta gällde inte bara bildning och lärdom, utan fick också sitt genomslag i den nyss nämnda reformkatolska rörelsen, som liksom

reformatörerna förhöll sig starkt kritisk till förfallet och missbruken inom samtids kyrka men som ville reformera kyrkan inifrån: genom bl.a. studiet av Bibeln på dess grundspråk hebreiska, arameiska och grekiska och genom att mer ingående studera de gamla kyrkofäderna, den tidiga kristna kyrkans teologi. För de reformkatolska humanisterna var också den konciliära styrelseformen den rätta för kyrkan.

5. *Boktryckarkonsten*. Johann Gutenbergs uppfinning, tekniken att trycka böcker och skrifter med flyttbara typer inom en ram, blev en fullständigt revolutionerande landvinning när det gällde att sprida information och nya idéer, en informations-revolution av fullt samma dignitet som vår tids data- och IT-revolution. Vi inbillar oss gärna, att kommunikationerna var långsamma, trots det nya informationsmediet. Det är helt fel; flygblad, skrifter och böcker spreds över Europa med en förbluffande hastighet.
6. *Ny världsbild genom de vetenskapliga upptäckterna*. Vetenskapens nya landvinningar, inte minst de geografiska upptäckterna, och de naturvetenskapliga upptäckterna av bl.a. astronomen Copernicus och läkaren och anatomen Vesalius, lade grunden till en ny världsbild. Humanismen och boktryckarkonsten hade gjort dessa upptäckter tillgängliga för en bredare publik. Lekmannen kunde för första gången i Västvärldens historia skaffa sig en egen bildning. Individens, den enskilda människan, framträdde som en egen tydlig verklighet från att tidigare ha smält in i en stor, anonym massa. Den ökade kunskapsmängd som både humanismen och vetenskapen medförde gjorde att världen både utvidgades och krympte.
7. *Det sociala missnöjet*. Kyrkan var rik, och det är ingen som helst tvekan att kyrkan runt om i Europa använde sin rikedom till mycket som var gott, inte minst genom klosterväsendets försorg: sjukvård, skolor, omsorg om de fattiga m.m. Men efter hand blev det också tydligt, att kyrkan missbrukade sin ekonomiska makt och att de sociala klyftorna ökade. Som ett exempel kan nämnas medeltida uppteckningar av de ofattbart överdådiga måltider som serverades, även till vardags, i biskopspalatsen, medan många människor därutanför svält. Kontrasten mellan det materiella överflöd som den kyrkliga överheten levde i och den stora människomassans fattigdom blev alltmer uppenbar.
8. *Kyrkans moraliska och religiösa förfall*. Redan den helige Franciskus hade på 1200-talet uppmärksammat hur Kristi förebild förbleknat genom en förvärldsligad livsföring hos dem som stod i kyrkans ledning och genom girighet, själviskhet och maktbegär hos de rika. Alltmedan kyrkor och andra kristna institutioner vanvårdades och förföll. Vår heliga Birgitta vittnade hundra år senare om ett ofattbart förfall som mötte henne i den heliga staden Rom: kloster som mer var krogar och bordeller än härdar för andligt liv; kraftigt förfallna kyrkor där höns, kor och getter gick runt och förorenade; rivaliserande patricierfamiljer som genom terrorhandlingar höll hela Rom i skräck; påven som levde i exil i Avignon i Frankrike. Och när vi är framme vid reformationstiden har förfallet fördjupats ytterligare. Prästerskapet är i stor utsträckning utan någon som helst skolning; det tilltagande missbruken kring avlatsväsendet skapar en hysteri och skymmer det väsentliga: tron på Jesus Kristus, den korsfäste och

uppståndne. Och biskopar och kyrkofurstar har knutit än mer av ekonomisk och politisk makt till sig själva.

Låt oss nu tänka oss dessa åtta faktorer som innehållet i en flaska eller ett krus som är förseglat. Innehållet jäser, proppen flyger till sist ur, och ut formligen sprutar på ett okontrollerbart sätt ett nytt kraftfullt innehåll: den process som vi kallar *reformationen*.

II. Martin Luthers person och livshistoria är ett i sig mycket intressant ämne, men det skulle föra för långt att här gå in på detta i detalj. Jag väljer att försöka sätta in hans insats i det historiska sammanhang där det hör hemma. Redogörelsen för Luthers biografi blir därför mer kortfattad.

Martin Luther föddes i Eisleben 1483. Fadern tillhörde en släkt av jordbrukare, men flyttade redan året efter Martins födelse till Mansfeld, där han etablerade sig som bergsman vid stadens koppargruva.

Luthers skolgång började i stadsskolan i Mansfeld, och efter några år kom han till S:t Georgs församlingsskola i Eisenach. De klassiska språken hörde till huvudämnena vid denna tid, och redan 1498, vid 15 års ålder, avlade han en examen som visade, att han behärskade latin flytande i både tal och skrift. Hans följande universitetsstudier vid universitetet i Erfurt följde en väg som var väl utstakad vid denna tid. Det var en allmän utbildning i vad som kallades "de fria konsterna", d.v.s. bl.a. klassiska språk, filosofi, grammatik, logik, aritmetik etc. Efter att ha avlagt en grundexamen i dessa ämnen skrev han år 1505 in sig för vidare studier vid den juridiska fakulteten. Troligen var det hans far som bestämt detta på förhand, med sikte på en trygg "borgerlig" karriär för sonen.

Den 2 juli inträffade så den händelse, som på sitt sätt kan ses som det första steget i den process som blev reformationen.

Luther har varit och hälsat på i föräldrahemmet i Mansfeld och är på väg tillbaks till universitetet i Erfurt. Att färdas i vagn var en lyx som man som student inte unnade sig och som heller inte ansågs passande. Om vägvärdet låg inom rimliga gränser, skulle man som student gå till fots. När Luther nu på denna vandring befinner sig i närheten av byn Stotternheim, överfalls han av ett häftigt åskväder. Blixten slår ner strax intill honom så kraftigt, att han slungas flera meter bort av lufttrycket. Skräckslagen, men samtidigt tacksam över att han kommit undan med livet i behåll, ropar han nu: "Heliga Anna, hjälp, jag vill bli munk!"

Att han ropade till den heliga Anna, jungfru Marias moder, var ingen tillfällighet; hon var gruvarbetarnas och gruvnäringens särskilda skyddshelgon – det var ju faderns och familjens yrkesområde.

Vi har ju inte så många vittnesbörd om Luthers personliga utveckling fram till denna tidpunkt. Men det råder inom historien ganska stor enighet om, att denna händelse bildar slutet på en långvarig inre brottningskamp. Vi vet, att han under den knapphändiga fritid som unnades honom mellan de olika skedena i hans studier gav uttryck för ett sinnestillstånd som han kallar *tentatio tristitiae*, frestelsen till sorgsenhet och uppgivenhet, en melankolisk försjunkenhet i syndaångest.

Förmodligen ångrade Luther det löfte han i hastigt mod avgivit, men det var ett heligt löfte, och han kunde inte tänka sig annat än att stå fast vid det. Redan den 16 juli, bara två veckor efter blixtnedslaget, inträdde Luther i augustinerordens "svarta kloster" i Erfurt.

Nu började på allvar Martin Luthers lysande bana som teolog. Samtidigt började i honom också den inre troskamp som, i förening med hans teologiska studier, efter hand skulle bli den gnista som tände reformationen.

1507 prästvigdes Luther och celebrerade sin första mässa. Han blev också nära vän med augustinerordens generalvikarie Johann von Staupitz, som kom att ge honom sitt odelade stöd, också i hans kommande reformatoriska arbete. 1508 kallades Luther till en lärostol i moralteologi vid universitetet i Wittenberg, och det var här han skulle komma att göra sina viktigaste insatser som teolog och reformator.

Här i Wittenberg får han dels ta över Johann von Staupitz lärostol i teologi, dels anförtros han en hög post inom sin orden, som ett slags vikarierande abbot. Och det är nu han börjar fördjupa sig i studiet av Bibeln. I den katolska kyrkan vid denna tid studerade teologer ännu inte Bibeln på dess grundspråk hebreiska och grekiska utan endast via den officiella latinska översättningen, *Versio Vulgata* (ett förhållande som i den katolska kyrkan i princip skulle fortsätta ända fram till påven Pius XII:s tid på 1900-talet).

1512 promoveras Luther till teologie doktor, och det är nu han börjar sin långa bana som föreläsare över den Heliga Skrift, en verksamhet som han inte skulle avsluta förrän 1545, året före sin död. Den stora mängd av Luthers bibelutläggningar som finns bevarade åt eftervärlden har han inte skrivit ner själv. I föreläsningssalen fanns alltid någon eller några studenter, som med ett slags stenografisystem tämligen ordagrant tecknade ner vad han sade. Luther talade i dessa sammanhang en säregen rotväliska, som var en ogenerad blandning av tyska och latin. Så här kunde det t.ex. låta från Luthers kateder: "*Si deus pingendus, soll ichs malen, quod in Abgrund seiner göttlichen Natur nihil aliud quam ein Feuer und Brunst, quae dicitur Lieb zu Leuten...*" etc.

III. 1513 inträffar så den händelse, som med större rätt än blixtnedslaget i Stotternheim blivit kallad "reformationens födelsestund".

Luther hade ända sedan sitt inträde i klostret utkämpat en djup troskamp med svår ångest och anfäktelse. Och här bör genast sägas, att det inte var fråga om yttre anfäktelser av sexuell natur; vi vet att Luther aldrig behövde kämpa med sådana ting i någon större omfattning. Hans våndor och anfäktelser var istället av en djup existentiell natur. Hans fråga gällde: Hur skall jag bestå inför Gud? Hur skall jag, i min otillräcklighet och syndfullhet, kunna bli rättfärdig och accepterad av Gud?

Luthers sätt att handskas med dessa våndor var de som brukades vid denna tid: hårda spåkelsor, fastor och botgöringsövningar. Han gick ofta till bikt, ibland flera gånger om dagen. Trots att han i bikten rannsakade sig själv med oerhörd stränghet, kunde det hända, att han bara några minuter efter avslutad bikt grep tag i någon prästvigd ordensbroder för att få bikta sig på nytt.

Men ingenting av detta hjälpte alltså. Han kände sig inte förd ett enda steg närmare Guds nåd och barmhärtighet trots alla dessa ansträngningar.

Så en dag, när han sitter i en studiekammare i ett torn i klosterbyggnaden, läser han Paulus brev till Romarna. Han stannar till inför orden i kap. 1:17: *"I evangeliet uppenbaras nämligen en rättfärdighet från Gud, genom tro till tro, som det står skrivet: Den rättfärdige skall leva genom tron."* Ett nästan överjordiskt skimmer tycks honom lysa fram ur dessa rader, och Luther fylls, för första gången någonsin, av en känsla av frid och djup inre glädje. Denna händelse, som kommit att kallas "tornupplevelsen" blev för Luther – för att tala med Friedrich Nietzsche – "eine Umwertung aller Werten", "en omvärdering av alla värden", en helt ny början, ett nytt sätt att förstå Evangeliet – samtidigt som det ledde honom tillbaka till källan och ursprunget, Guds ord i den Heliga Skrift. Självt beskriver Luther på sin ålders höst denna händelse så här:

Så rasade jag i mitt stormiga och förvirrade samvete och plågade mig bittert med det där stället hos Paulus, om vilket jag brann av iver att få veta vad Paulus ville. Ända tills Gud förbarmade sig och jag, som dag och natt grubblat, förstod ordens mening, nämligen att Guds rättfärdighet uppenbaras i det som står skrivet: "Den rättfärdige skall leva av sin tro!" Då började jag förstå den Guds rättfärdighet, av vilken den rättfärdige lever som av en Guds gåva, nämligen av tron. (...) Här kände jag, att jag blev fullständigt pånyttfödd, och att jag genom de öppna portarna inträtt i själva paradiset, och från och med nu tedde sig Skriften i ett helt annat ljus.

IV. Det kan därför finnas anledning att här för ett ögonblick frångå kronologin i Luthers levnadsberättelse och sätta fokus på de viktigaste dragen i den reformationskristna teologin, sådan den framträder i Luthers tänkande.

Rättfärdiggörelsen och kallelsen

Luther ser människan i två perspektiv: ställd inför Gud och ställd inför medmänniskorna.

Coram Deo – människan inför Gud. Inför Gud står människan naken, tomhänt, utan något som helst eget att åberopa. Egna gärningar, egna ansträngningar eller förtjänster kan inte föra henne ett enda steg närmare Gud. Nåden och försoningen kan hon bara ta emot i tro, som den gåva den är, skänkt en gång för alla, fritt och för intet, genom Kristi offergärning. Men även om detta är ett passivt emottagande, resulterar det inte i passivitet, utan tvärtom: det ger styrka och kraft åt människan i hennes dagliga kall, i hennes moraliskt ansvarsfulla handlande i tjänst åt medmänniskorna. Människan är därför alltid i detta livet – även när hon tagit emot Guds nåd och förlåtelse – vad Luther kallar *simul justus et peccator, tillika rättfärdig och syndare*.

Coram hominibus – människan inför sina medmänniskor. Genom den fria och villkorlösa nåden i Kristus får människan kraft att helhjärtat, idogt och samvetsgrant tjäna sina medmänniskor genom sitt arbete. Och här är tanken på förtjänst inte alls främmande eller felaktig! I vårt arbete har vi skicklighet och förtjänster, som vi har rätt att räkna med och som får erkännas. Men Luther betonar starkt, att vi *alla* har en kallelse, ett "ämbete", och att alla kallelser är lika värdefulla inför Gud – prästens likaväl som skomakarens, bonddrängens eller hushållerskans. De kyrkliga ämbetena och kallen står på intet sätt över de andra i värde och värdighet.

Lag och evangelium

I förkunnelsen av det kristna budskapet måste det råda en balans mellan lag och evangelium. Lagen – de krav som Gud ställer på oss men som vi genom vår otillräcklighet aldrig förmår leva upp till – tjänar i förkunnelsen till att visa oss, att vi i detta livet genom laguppfyllelse aldrig kan vinna nåd och frälsning. Lagens syfte är att ”driva oss till Kristus”, att få oss att tro och lita på Kristus och hans frälsningsverk som vår enda grund för frälsning. Detta innebär inte någon uppmuntran till att ”synda på nåden”; tvärtom – lagen och dess krav gäller fullt ut, som rättesnöre i våra dagliga liv, men vår otillräcklighet gör oss medvetna om nödvändigheten av en daglig bot och omvändelse, att ständigt på nytt i bön och bekännelse erkänna vår brist och på nytt förlita oss på nåden i Kristus.

De tre principerna

Efter sin ”tornupplevelse” och upptäckten av evangeliet om den oförskyllda, prestationslösa nåden, utformade Luther tre principer, också de betecknade med latinska termer:

Sola Scriptura – Skriften allena

Sola gratia – nåden allena

Sola fide – tron allena

Skriften allena. Det kan översättas: *Vi skall bara lyssna till Guds röst.* I den katolska kyrkan ställde man traditionen bredvid Skriften. Det var kyrkan som en gång sammanställde Skriften, menade man. Traditionen är därför äldre än Skriften och är alltså det redskap genom vilket Skriften skall tolkas. Luther blev snart övertygad om att denna värdering av traditionen var felaktig. Traditionen är mänsklig; det är inte för intet som den hamnat vid sidan av Skriften och inte inom den. Traditionen kan innehålla mycket av värde och sanning, men den kan lika gärna innehålla mänskliga villfarelser; det hade hans erfarenheter i samtidens kyrka visat med all önskvärd tydlighet. Luther myntade i detta sammanhang uttrycket *”Skriften är sin egen tolk”*. Det är naturligtvis inte svårt att se, att den inställningen inte heller är problemfri. Den innebär ofrånkomligen ett slags cirkelresonemang. Men ändå har vi ingenting annat att hålla oss till. När vi söker efter en norm för hur Skriftens budskap skall förstås och tolkas, förs vi ständigt på nytt tillbaka till Skriften själv.

Nåden allena. Det kan översättas: *Endast Gud kan frälsa.* ”Tornupplevelsen” gjorde det klart för Luther, att Gud är i Kristus den ende som agerar i människans frälsning. Det finns ingen annan grund för frälsningen än det Jesus Kristus gjort i sin offergåring. Det är frälsningens enda källa. Här finns också nyckeln till Luthers förståelse av Skriften. I ett sammanhang säger han: ”Liksom en mor går till vaggan endast för att finna sitt barn där, så går den kristne till den Heliga Skrift endast för att finna Jesus Kristus där.” S.k. bokstavstro har inget stöd hos Luther. Luther betraktar Skriften utifrån måttet av den tydlighet, som klargör frälsningen genom nåden allena för oss. Det är detta som enligt Luther är Skriftens ”kärna och stjärna”.

Tron allena. Det kan översättas: *Vi är bara mottagare.* Detta har av katolska kyrkan och även vissa reformerta protestantiska samfund uppfattats som ett passivt, kvietis-

tiskt drag hos lutherdomen. Men som tidigare antytts är det inte passiviteten som är poängen i detta, utan att vi låter Gud vara Gud, fullt ut. Vi kan bara i tro ta emot den frälsning som Gud erbjudit oss i Jesus Kristus. Vad som händer när Gud väcker denna tro och förvissning i oss hör till Guds hemliga rådslut, som vi inte kan blicka in i. Men detta gör oss, som sagt, inte passiva, om det tas emot på rätt sätt. Det ger oss tvärtom kraft att ivrigt och helhjärtat tjäna vår nästa.

Och alla dessa tre principer ser Luther som en utläggning och tillämpning av det första budet: "Du skall inga andra gudar hava jämte mig."

De två regementena

Vårt liv i denna världen styrs enligt Luther av två "instanser", två "regementen", som han kallar *det andliga regementet* och *det världsliga regementet*. Och här kan sägas, att detta är det mest radikala åtskiljande mellan kyrka och stat som kyrkohistorien känner, åtminstone i teorin. (Det sätt på vilket lutherdomen kom att tillämpas i Sverige står i dramatisk motsättning mot denna princip, men tyvärr finns här inte utrymme att närmare gå in på detta. Och även på kontinenten kom utvecklingen att gå i motsatt riktning mot vad Luther här hade hoppats och avsett.)

Det *andliga regementet* – d.v.s. kyrkan och församlingen – har en enda uppgift: att förmedla Evangelium om Jesus Kristus till människor. Det sker genom förkunnelse, det sker genom sakramenten (dop och nattvard) och det sker genom kärlekens gärningar i det diakonala arbetet. Däri består det andliga regementets mandat, ingenting annat.

Det *världsliga regementet* – d.v.s. den statliga maktens instanser – har till uppgift att sörja för ordning, trygghet och rättvisa i samhället. Om den statliga maktens överhuvud, fursten eller konungen, bekänner sig till kristen tro, har han, liksom alla andra kristna, att följa Guds bud och se sig själv som en Guds tjänare, i tro och lydnad under Guds ord. Men det andliga och det världsliga regementet skall hållas strikt isär. Fursten eller regenten – statsmakten – kan vara kyrkans beskyddare inom sitt område men skall i övrigt inte ingripa i kyrkans styrelse – liksom kyrkan inte heller har mandat att ingripa i det världsliga styret.

I modern tid, under förhållanden där det världsliga styret har varit fientligt inställt till kristen tro – som i nazitidens Tyskland eller i kommunistländerna bakom järnridån – har denna "tvåregementslära" blivit problematisk. Den utformades i ett historiskt sammanhang, där det var en självklarhet att den lokale fursten var av samma tro som sina undersåtar. I en verklighet, där statsmakten är sekulariserad och, i vissa fall, på direkt konfrontationskurs med de värden den kristna kyrkan står för, måste den lutherska tvåregementsläran ofrånkomligen omprövas och omformuleras. Ändå ligger det en allvarlig sanning i Aldous Huxleys ord, att "när religiösa personer börjar ägna sig åt att förvandla världen, slutar det alltid med att de själva blir förvandlade av världen".

Kyrkosynen

Den lutherska kyrkosynen sammanfattas i den Augsburgska bekännelsens VII artikel, där det i korthet står, att *"kyrkan är de heligas samfund, där evangeliet rent förkunnas och sakramenten rätt förvaltas"*. Det är måhända den mest "minimalistiskt" formulerade kyrkosyn vi känner. Och kanske är kyrkosynen det som ännu mest skiljer lutherdom från både den katolska och den ortodoxa kyrkan.

Enligt Luther är kyrkan inte ett slags mellaninstans som förmedlar Guds barmhärtighet till människorna eller en institution som ensam förmår att rätt tolka den Heliga Skrift. Kyrkan är för Luther de kristnas "storfamilj" – det är vad begreppet "de heligas samfund" betyder. Och det enda – det absolut enda – som ger kyrkan dess legitimitet som kyrka är dessa båda kriterier: att evangeliet rent förkunnas och sakramenten rätt förvaltas. Detta innebär, att frågor som rör organisationsform, gudstjänstens yttre gestaltning etc. är av sekundär betydelse. Litet tillspetsat skulle man kunna säga: Det står inte i den Heliga Skrift att vi skall ha kontraktsprostar, men det har visat sig praktiskt att ha dem.

V. Vi återvänder här till Luthers levnadsberättelse.

Nästa dramatiska händelse i Luthers liv är den stora avlatsstriden, och det är här han för första gången kommer i allvarlig konflikt med den katolska kyrkan. Luther hade aldrig för avsikt att bryta sig ur kyrkan och grunda ett nytt kyrkosamfund. Han och hans likasinnade önskade ingenting högre än att komma i dialog med kyrkans ledning i det som var hans ärende. Men han slog hela tiden pannan blodig mot ett kompakt motstånd från den officiella kyrkans sida, en total ovilja att lyssna och att samtala. Han möttes bara av krav på att förbehållslöst ta tillbaka vad han sagt och skrivit och av nedsättande invektiv. Då han första gången försökte inleda samtal med dominikanerbröderna om avlaten, kallade de honom "en spetälsk med en skalle av trä och ett tryne av järn".

Hos de breda folklagren på Luthers tid uppfattades avlaten som syndaförlåtelse, vilket var en missuppfattning. Innebörden i avlatsläran var litet mer komplicerad än så. Den katolska kyrkan lärde, att syndernas förlåtelse ges fullt ut i bikten. Men den biktande ålades ändå någon form av botgöring för att "reparera" sina synder. Denna kyrkobot kunde i vissa fall vara mycket sträng, och om den inte fullgjordes i detta livet, måste den fullgöras i skärselden, mellantillståndet mellan döden och det eviga livet. Men nu ansåg kyrkan, att hon förfogade över en rik "reservoar" av förtjänster som helgonen vunnit under sina fromma liv – "överskjutande" förtjänster, som alltså var fler än de behövt för sin salighet. I vissa sammanhang kunde alltså kyrkan disponera dessa överflödiga förtjänster för att befria människor från den kyrkobot de blivit ålagda – och detta kallades *avlat* (av ty. "Ablass" = "efterskänkning"). Om någon fick 40 dagars avlat betydde det alltså efterskänkning av 40 dagars tidigare ålagd botgöring. Genom bön ansågs även avlidna kunna få del av avlaten, vilket för deras del alltså skulle innebära kortare tid i skärselden. Historiskt kan läran om avlaten inte spåras längre tillbaka än till senare hälften av 1000-talet och uteslutande i den västra halvan av kyrkan.

Nu, i 1500-talets början, hade ett missbruk utvecklats kring avlaten. Det normala hade dittills varit, att kyrkan förmedlade avlat vid vissa stora högtidsdagar, på vissa vallfartsorter etc. Ett slags "allmän amnesti", litet tillspetsat uttryckt. Men nu hade man också börjat kunna köpa avlat för pengar. En dominikanermunk vid namn Jo-

hann Tetzel var särskilt aktiv med att resa runt i Tyskland och sälja avlatsbrev, och behållningen gick till påvedömet i Rom. Att detta var ett missbruk av avlaten, skulle den katolska kyrkan själv snart erkänna. Vid kyrkomötet i Trient, som inleddes 1545, blev penningavlaten uttryckligen förbjuden.

Luthers första reaktion mot avlaten kom, när han som präst tog emot biktande. Då han efter avlösningen föreskrev den obligatoriska botgöringen, hände det att den biktande viftade med sitt nyligen inhandlade avlatsbrev. Luther samlade sig nu till ett angrepp mot avlatsväsendet och skrev 95 teser, där han gick till angrepp inte bara mot penningavlaten utan mot avlaten i sig och det teologiska tänkande som låg till grund för den. Enligt traditionen spikade han upp dem på porten till slottskyrkan i Wittenberg den 31 oktober 1517. Hans syfte med teserna var att inbjuda till en offentlig akademisk disputation om dem. Teserna var avfattade på latin, men han skrev dessutom på tyska en skrift riktad till allmänheten, i samma ämne, *Predikan om avlaten och nåden*. Väl att märka, var avlaten vid denna tid inte någon officiellt proklamerad dogm. Det var därför fullt tillåtet för teologer att ifrågasätta denna lära i skrift eller vid en offentlig teologisk disputation. Men det hjälpte inte Luther. Hans kritik mot avlaten skulle inom kort stämpas som kätteri av Rom. Ingen dialog kom någonsin till stånd. Reformationsprocessen hade nu börjat, och jag kan här avslutningsvis bara återge denna långa händelsekedja summariskt och kortfattat.

VI. 1518 kallas Luther till en riksdag i Augsburg, dit kardinal Cajetanus sänts från Rom som påvens representant för att "förhöra" Luther. Det blir en kort procedur. På ett bord ligger de skrifter Luther författat. Kardinalen frågar Luther om han är författare till dem, vilket Luther bejakar. På en ytterligare fråga, om Luther är beredd att ta tillbaka vad han har skrivit, ber Luther om ett dygns betänketid, vilket beviljas. Många tror, att han nu vacklar i sin övertygelse. Men när han kommer tillbaka inför kardinalen nästa dag, har han förberett ett försvarstal. Luther meddelar, att han inte tänker ta tillbaka det han skrivit, och riksdagen avslutas.

Nu följer flera turbulenta år för Luther, med upprepade processer, hotelser och ingripanden mot honom från både den kyrkliga och den statliga överheten. Han är oförtrutet verksam som föreläsare och skriver en lång rad skrifter på både tyska och latin, där reformationens tankar kommer till uttryck. Det blir nu alltmer uppenbart att hans reformationssträvanden går utöver frågan om avlaten. 1521 blir han slutligen bannlyst av påven och även förklarad i s.k. riksakt, vilket innebär att han är fredlös. Det sker efter att han framträtt vid en riksdag i Worms inför kejsaren. Nu finns alltså ett direkt hot mot hans liv, vilket gör att han måste söka skydd på borgen Wartburg vid Eisenach. Här på Wartburg, där han lever under skyddad identitet som "Junker Jörg", översätter han under en period av elva veckor hela Nya Testamentet från grundspråket grekiska.

Luther har kurfursten av Sachsen på sin sida, och när situationen efter ett knappt år stabiliserat sig något, återvänder han till Wittenberg. 1524-1525 utbryter bondeupproret i Schwarzwald, Sachsen och Thüringen. Upproren riktas mot både den världsliga överheten och kyrkan. Kyrkor bränns och skövlas, altarskåp, helgonbilder och skrudar förstörs. En av ledarna för denna upprorsrörelse, Thomas Münzer, har inspirerats av Luthers skrifter, men Luther blir både bedrövad och upprörd över att hans tankar missförstås på detta sätt. Det var inte så han tänkte sig kyrkans återgång till evan-

geliet. Han kallar upprorsmännen "svärmeandar" och framträder med både predikningar och tryckta skrifter mot upproret, som så småningom slås ner.

1524 blir det år då Luther slutgiltigt lämnar klosterlivet. 1525 ingår han äktenskap med Katharina von Bora, en av ett antal f.d. nunnor som han flera år tidigare hade hjälpt att fly från det kloster, där de säkerligen en gång hamnat mot sin vilja.

Det blir efter hand alltmer klart, att reformationsrörelsen inte kommer att kunna stanna kvar inom den katolska kyrkan. Förståelseklyftan mellan reformationens företrädare och den officiella kyrkan har vuxit sig alltför stor. Det blir också alltmer klart, att reformationens kristendomstolkning inte är en tillfällig företeelse utan en andlig faktor som har kommit för att stanna. Så småningom bildas allianser av tyska furstar som ställt sig på Luthers sida och gått över till den reformationskristna tron. De kristna som sluter upp bakom reformationen kan nu, inom dessa furstendömen, leva under betryggande förhållanden.

1530 sammankallar kejsaren en riksdag i Augsburg för att få klarhet i reformatörernas ståndpunkt i olika frågor. Luther, som alltjämt står under riksakt, kan inte närvara, eftersom Augsburg inte lyder under någon reformationskristen furste. En delegation av teologer under ledning av Luthers nära förtrogne, den mycket lärde Philipp Melancton, framträder inför kejsaren för att förklara reformationens tankar. En skrift som Melancton författat och som sedan fått namnet *Confessio Augustana*, den Augsburska Bekännelsen, läses upp. Den är formulerad på ett mycket hovsamt sätt, utan någon som helst polemik. De enda som uttryckligen fördöms är de s.k. *vederdöparna*, alltså de "svärmeandar" och upprorsmän som Luther tidigare tagit avstånd från. Melancton tror och hoppas ännu, till skillnad från Luther, att kyrkans enhet skall kunna behållas. Men ingenting hjälper; återigen blir det ingen dialog; den reformatoriska bekännelsen tillbakavisas av kejsaren och riksdagen avslutas.

Luther och hans medarbetare fortsätter arbetet med att översätta Bibeln, och 1534 föreligger hela Bibeln i tysk översättning.

Reformationens tankar blir ytterligare utvecklade i en skrift som får namnet *De Schmalkaldiska artiklarna* och i en rad andra böcker och skrifter av Luthers hand.

1537 börjar Luthers hälsa att svikta och blir vartefter allt sämre. 1546 blir han kallad till sin födelsestad Eisleben för att medla i en rättstvist mellan två lantgrevar av Mansfeld. Under besöket i Eisleben, dit han beledsagats av två av sina söner, insjuknar han allvarligt. Tidigt på morgonen den 18 februari avlider han stilla, efter att högt ha bekänt sin tro på nåden i Kristus. Den 22 februari hålls hans begravning i slottskyrkan i Wittenberg, där han gravsätts strax nedanför predikstolen.

VII. Detta har varit en mycket kort belysning av ett oerhört omfattande ämne. Luther – hans tänkande, hans skriftutläggningar, hans liv – har genom alla tider stimulerat till ytterligare fördjupat studium och kommer säkert att göra så framdeles också.

Det andliga arvet efter Luther visar, i sin koncentration kring det djupaste och väsentligaste, en öppenhet inför framtiden. Hur kommer den gren av det kristna kyrkotrådet, som den lutherska traditionen utgör, att te sig i framtiden? Vi vet inte, men vi hoppas,

liksom flertalet kristna i världen, att orden i en av Luthers psalmer en dag skall bli verklighet:

*Tag ej bort din Ande, låt den bo
mitt ibland oss, skapa enhet, tro.
Låt din kyrka få bli
genomströmmad av ditt liv.
Herre, förbarma dig.*

Thomas Notini 2006-03-15